

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.34>

**Крилова Вселена Олександрівна
(Вселена Світла)**

кандидат філософських наук, докторант

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

orcid.org/0000-0001-6675-3433

VselenaINC@gmail.com

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНІ ТА СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ХАРИЗМИ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

У даній статті аналізуються ключові внутрішні прояви харизми людини, що, складають її екзистенціальну основу і впливають на її соціалізацію.

Обґрунтовується положення, про те, що світоглядні основи харизми людини дають їй самоусвідомлення та доповнюються екзистенціальними основами, що характеризують переживання себе у соціокультурному просторі. Відзначається, що екзистенціальними основами харизми людини виступають: любов до себе та Іншого, щирість, іронія та відкритість до діалогу. Названі екзистенціали абсолютно по-різному проявляються у особистості та її відносинах із соціумом.

З позицій методологічної основи метаантропології та соціальної метаантропології, аналізується взаємовплив світоглядних основ харизми людини на її екзистенціальні основи в буденному, граничному і метаграничному бутті, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду.

Розвивається думка, що харизматичність означає прояв органічності у стосунках із Іншим та соціумом, проте ця органічність може бути як конструктивною, так і деструктивною в залежності від виміру буття, у якому перебуває людина. Відзначається, що у буденному бутті маємо екзистенціально-тілесну харизму людини, яка засновується на значному протиріччі між світоглядними та екзистенціальними основами, що характеризує непродуктивні відносини в тоталітарному суспільстві. У граничному бутті виникає екзистенціально-особистісна харизма, яка загострює ці протиріччя, породжуючи маніпулятивні відносини у авторитарному суспільстві. У метаграничному бутті світоглядні основи людини вступають у синергію із способом її самовираження і життя, утворюючи екзистенціально-комунікативну харизму, що відкриває можливість соціального партнерства у відкритому соціумі.

Робиться висновок, що органічність харизматичної особистості у стосунках із соціумом повинна неодмінно поєднуватись із самоусвідомленням, що дає їй можливість зростати над собою, поглиблюючи і власну харизму.

Ключові слова: екзистенціально-тілесна харизма, екзистенціально-особистісна харизма, екзистенціально-комунікативна харизма, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини, метаантропологія, особистість, соціалізація, співтворчість, метаантропологія.

Vselena Oleksandrivna Krylova

(Vselena Svitla)

PhD, Doctoral Student

National Pedagogical Dragomanov University

orcid.org/0000-0001-6675-3433

VselenaINC@gmail.com

EXISTENTIAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HUMAN CHARISMA AND THEIR FEATURES IN THE SOCIOCULTURAL SPACE

This article analyzes the key internal manifestations of a person's charisma, which constitute its existential basis and influence its socialization. The position is substantiated that the worldview foundations of a person's charisma give self-awareness to it and are supplemented by existential foundations that characterize the experience of oneself in the socio-cultural space. It is noted that the existential foundations of human charisma are: love for oneself and Another person, sincerity, irony and openness to dialogue. These existentials manifest themselves in completely different ways inside personality and its relations with society.

From the positions of the methodological basis of metaanthropology and social metaanthropology, the mutual influence of the worldview foundations of a person's charisma on his existential foundations in everyday, ultimate and transcendental human being, which correspond to usual, personal and philosophical types of worldview, is analyzed.

It's developed an opinion, that charisma means a manifestation of organicity in relations with Another person and society, however, this organicity can be both constructive and destructive, depending on the dimension of being, in which a person is located. It is noted, that in everyday being there is an existential-corporeal charisma of a person, which is based on a significant contradiction between it's worldview and existential foundations, which characterizes unproductive relations in a totalitarian society. In the ultimate being, existentially-personal charisma arises, exacerbating these contradictions, giving rise to manipulative relations in an authoritarian society. In transcendental human being, the ideological foundations of a person enter into synergy with the way of it's self-expression and life, forming an existential-communicative charisma, that opens up the possibility of social partnership in open society.

It is concluded that the organic nature of a charismatic personality in relations with society must necessarily be combined with self-awareness, which gives it the opportunity to grow above itself, deepening its own charisma.

Key words: existential-corporeal charisma, existential-personal charisma, existential-communicative charisma, everyday human being, ultimate human being, transcendental human being, metaanthropology, personality, socialization, co-creation, metaanthropology.

Харизма сьогодні є неодмінною рисою ефективною особистості та виступає критерієм успішності її соціальної комунікації, творчості та відносин. Більше того, вона є необхідною в умовах культу успіху, що є надзвичайно популярним в сучасному світі. Це зумовлює стрімкий запит людини на розвиток навичок харизми задля отримання певного соціального статусу, без якісного заглиблення у екзистенціальні аспекти цього феномену.

Харизма людини у соціокультурному просторі все більше набуває характеру інструменту досягнення слави і влади, тому відходить на задній план її етичний аспект, що є основою культури відносин. Наявним є сприйняття харизми як навичку, який можна з легкістю напрацювати за короткий час, а не як риси сильної особистості, яка пробуджується власним внутрішнім становленням та відданістю власній місії. Такі тенденції зумовлюють потребу

аналізу ключових внутрішніх проявів харизми людини, що, на думку автора цієї статті, складають її світоглядну та екзистенціальну основу і впливають на її соціалізацію.

Осмисленням феномену харизми, її персональної та соціальної значимості займалися М. Вебер, Р. Зом, Д. Еммет, Е. Трельч.

Харизма у контексті політичного лідерства аналізується у роботах таких дослідників як Й. Бенсман, Ж. Блондель М. Гайвант, Р. Глассман, Р. Лінг, К. Фрідріх, А. Уілнер, А. Швейцер.

Прояви харизматичного керівництва взагалі та феномен харизматичного іміджу керівника зокрема осмислюють Б. Аволіо, У. Гарднер, Д. Конгер, Р. Канунго, Р. Хаус. Феномен харизми лідера колективу, харизму як навичку взагалі й інструменти харизматичної комунікації у соціумі зокрема, досліджують Д. Абербах, Дж. Антонакіс, Р. Даліо, В. ван Едвардс, Ніколаус Б. Енкельман, О. Ф. Кабейн, П. Кінг,

Е. Лей, Дж. Н. Ландрам, Дж. С. Най, Р. Ріджіо, Ч. Хуперт. Питання ефекту харизми аналізують Е. Лей, Й. Менге.

Методологічно плідним для нашого дослідження виступає підхід метаантропології Н. Хамітова – вчення про буденне, граничне і метаграничне буття людини, що характеризуються різною проявленістю душевності, духовності та цілісності особистості, які виникають у них. Значущим виступає проект соціальної метаантропології С. Крилової, яка досліджує красу відносин у культурі відкритого суспільства й феномен соціального партнерства як вищий прояв цієї краси. Теоретично плідним виступає і підхід О. Ф. Кабейн про зосереджену, доброзичливу, надихаючу й владну стилі харизми та їх вирішальні поведінкові аспекти: теплоту, силу і присутність.

Досліджуючи феномен харизми, звернемося до його визначення, запропонованого М. Вебером. Дослідник відзначає, що «харизма – це певна якість індивіда, в силу якої він славиться надприродними, надлюдськими або...винятковими, нікому більше недоступними силами та здібностями і вважається...досконалістю» (Вебер 2016, с. 279). На думку М. Вебера, харизматичний вплив людини зумовлений її відношенням до соціуму й засновується на «харизмі її особистісних якостей та їх *підтвердженні*» (Вебер 2016, с. 283). М. Вебер наголошує на унікальності харизми людини, що може бути «лише пробуджена та випробувана, а не вивчена або внесена» (Вебер 2016, с. 283).

Опонуючи подібному твердженню, О. Ф. Кабейн визначає харизму як *практично напрацьовану навичку*, що робить людей «більш владними, переконливими та надихаючими» (Sabane 2013, с. 256). Напрацювання та демонстрація харизми, за переконанням автора, відбувається шляхом створення та розвитку харизматичного психоемоційного стану людини, що характеризується присутністю, силою або теплотою й передається сигналами її тіла та поведінки. На думку О. Ф. Кабейн, окрім захвату, любові та довіри, харизматик може отримувати й заздрість, «ревності та обурення, які...можуть відчувати деякі люди» (Sabane 2013, с. 257) по відношенню до нього (згадаємо Моцарта і Солєрі). Проте і у таких випадках людина може *свідомо контролювати поведінкові прояви власної харизми*, «зменшуючи

славу», підкреслюючи значимість Інших людей (Sabane 2013, с. 257).

Засновуючись на цих двох протилежних положеннях про харизму, варто відзначити, що вони демонструють певні крайнощі. На думку авторки цієї статті, харизма – це, з одного боку, природна риса особистості, яку людина «виявляє у собі як власну неповторну виключність і ділиться нею з іншими в процесі продуктивної співтворчості» (Крилова (Світла) 2022, с. 132). З іншого боку, це – «особистісний шарм, що сповнений щирості й любові, динамічного розвитку, самотворення та заснований на переживанні їх усередині особистості й у стосунках між особистостями» (Крилова (Світла) 2022, с. 132).

Вирішальним фактором взаємодії харизматичної особистості із соціумом виступає якість її відносин із соціумом, що може засновуватись на повному/частковому підпорядкуванні чи партнерстві. С. Крилова визначає соціальне партнерство як процес «координаційної взаємодії не лише між групами, а й між особистостями» (Крилова 2019, с. 420). На думку автора, критерієм дійсності або формальності соціального партнерства виступає «краса відносин» (Крилова 2019, с. 415), завдяки якій «відкрите суспільство набуває справжню культуру, стає культурою відкритого суспільства» (Крилова 2019, с. 414). Дійсно, форма соціальних відносин людини виступає одним з головних показників її харизматичності. Те, наскільки органічно людина проявляє харизму у відносинах із оточуючими, визначає межі конструктивності цих відносин.

Органічність харизматичної особистості у стосунках із соціумом повинна неодмінно поєднуватись із самоусвідомленням, що дає їй можливість зростати над собою, поглиблюючи і власну харизму. Тому ми приходимо до осмислення важливості світоглядних та екзистенціальних основ харизми людини, завдяки яким вона виражається у соціумі. Тип світогляду людини «формує каскад її цінностей, ядро сенсів та стиль життя» (Крилова (Світла) 2022, с. 28) і прояви її харизми. Екзистенціальними основами харизми людини можна назвати: любов до себе та Іншого, щирість, іронію та відкритість до діалогу. Названі екзистенціали абсолютно по-різному проявляються у особистості та її відносинах із соціумом

в буденному, граничному і метаграничному бутті, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду.

У буденному бутті, породженому волею людини до самозбереження і продовження роду (Хамітов 2018, с. 17), маємо значне протиріччя світогляду людини, що є некритичним, нетворчим і несамостійним (Хамітов, Крилова 2022, с. 195) та способу її життя. У цьому бутті виникає екзистенціально-тілесна харизма людини, що виражається у фізичному магнетизмі, яскравій зовнішності, доглянутості й надзвичайній душевності. Свідомість екзистенціально-тілесного харизматика форматується стереотипами соціуму, якому вона прагне відповідати, хоча вона й може активно постулювати високі цінності. Таке світоглядне та екзистенціальне протиріччя яскраво виражається у тоталітарному суспільстві, яке пригнічує вільний розвиток особистості людини заради збереження влади лідера-харизматика. С. Крилова наголошує на «потворності» (Крилова 2019, с. 193) таких відносин, у яких «страх стає головним мотивом життя людини, творчість та свобода згортаються, стаючи непотрібними» (Крилова 2019, с. 209). Розвиваючи думку автора, варто відзначити, що у людини, яка є «гвинтиком тоталітарного механізму» (Крилова 2019, с. 209), живе і мислить «в певних, заданих владою контекстах» (Крилова 2019, с. 210) відсутнє будь-яке бажання проявити власну особистісну харизму, тому вона культивує тілесність, як єдину підвладну власній волі субстанцію. З іншого боку, через некритичність й несамостійність мислення, людина буденності сама породжує подібні відносини.

Через деактуалізацію особистості екзистенціально-тілесного харизматика любов та щирість у його житті часто-густо переходять у фанатизм й підсвідоме служіння чужим цінностям. Людина з такою харизмою тяжіє до озвучування не своїх думок та жартів з метою притягнути до себе якнайбільше симпатії. Тому екзистенціально-тілесна харизма людини має лише натяк на іронію та діалогічність спілкування. Проте екзистенціально-тілесний харизматик часто випромінює теплоту, що на думку О. Кабейн, постає як «добррозичливість по відношенню до інших людей» (Sabane 2013, с. 26). Автор підкреслює, що саме доброзичливий стиль харизми «поєднується з серцями людей,

створюючи відчуття того, що їх привітно вітають, про них дбають, укладають в обійми і насамперед цілком і повністю схвалюють усі їхні вчинки (Sabane 2013, с. 129).

У граничному бутті протиріччя між світоглядними та екзистенціальними аспектами харизми людини зберігаються, більше того, навіть загострюються. Це відбувається через те, що світогляд людини у цьому бутті стає критичним, самостійним та творчим (Хамітов, Крилова 2022, с. 196), а воля до самопізнання, творчості та влади (Хамітов 2018, с. 18) витісняє душевність й заважає жити повним життям. Екзистенціально-особистісна харизма людини, що виникає на цій світоглядній основі, виражається у акцентній інтелектуальності, оригінальності, непередбачуваності й виключності особистості.

Як було сказано вище, воля до самопізнання, творчості та влади стримує такого харизматика від проявів справжньої любові та щирості, замість яких він часто обирає маніпуляцію. Причинами можуть бути надмірна залученість у процес самопізнання, одержимість відкриттями або небажання вийти за рамки штучно створеного маніпулятивного образу виключної особистості, коли екзистенціально-особистісний харизматик заграється у свою ж «гру», яку він виносить у соціальні відносини. Іронія такої людини замінюється сарказмом, а «монологічність самовираження» знищує діалогічність спілкування, перетворюючи його на комунікативне домінування.

У координатах підходу С. Крилової можна сказати, що екзистенціально-особистісні харизматики із волею до влади, є характерними для авторитарного суспільства, члени якого прагнуть до «субординативного спілкування, в якому одна людина владно домінує над іншою і прагне ствердитися за її рахунок» (Крилова 2019, с. 421–422). Варто відзначити, що за відсутності поваги до Іншого, субординативність знищує харизму, залишаючи лише її напускну подобу. Це спричинює і тимчасовий вплив авторитарного екзистенціально-особистісного харизматика, і його нещирість у відносинах з оточуючими.

Доречним у цьому контексті буде згадати О. Ф. Кабейн, яка аналізує владний стиль харизми, що засновується на силі особистості як здатності «впливати на навколишній світ,

використовуючи...владу, великі суми грошей, професійний досвід та компетенцію, інтелект, фізичну силу чи високий соціальний статус» (Cabane 2013, с. 26). Можна сказати, що в екзистенціально-особистісній харизмі, що тяжіє до владної маніпуляції собою та Іншим через відтворення впливових поведінкових прийомів, органічність може поєднуватись із деструктивністю. Тому з'являються харизматики, які очолюють скандальні соціальні демонстрації, ініціюють державні перевороти, а іноді й війни.

У метаграницному бутті, представленому волею людини до любові, свободи і толерантності (Хамітов 2018, с. 20), протиріччя між світоглядними та екзистенціальними основами харизми людини розв'язується. Цінності людини не розбігаються з її способом самовираження і життя, а співпадають, що надає їй харизмі надзвичайної впливовості. Це відбувається завдяки набуттю людиною філософського світогляду, самостійного, критичного, творчого, системного та внутрішньо цілісного (Хамітов, Крилова 2022, с. 197), що породжує екзистенціально-комунікативну харизму людини. Така харизма людини виражає її духовно-душевну та тілесну цілісність і демонструє гуманістичний особистісний шарм.

Екзистенціально-комунікативна харизма людини засновується на переживанні вищих проявів любові до себе та Іншого, щирості, іронії та діалогічності. Е. Фромм стверджує, що любов постає у житті людини як «повага до власної цілісності та унікальності, любов та розуміння себе, які не можуть бути відокремлені від поваги, любові та розуміння іншої людини» (Fromm 2006, с. 130). Тому любов до себе у екзистенціально-комунікативного харизматика, переходячи у любов до Іншого, дає можливість бути щирим в усіх сферах життя. Варто підкреслити, що під любов'ю до себе розуміється не оспівування власного Его та задоволення його ненаситних потреб. Це – дієве ставлення до себе, що виражається через постійне особистісне становлення та духовно-душевний прогрес, а також катарсичну творчість власного життя. Любов є екзистенціальним джерелом харизматичного сяйва особистості, що проявляється через акт творчого діяння, через «красиві відносини» (Крилова 2019, с. 335) із іншими людьми та щире духовно-душевне піднесення.

Можна констатувати, що саме щирість відкриває можливість переживати життя із глибини серця, віддано займатися своєю справою та проявлятися у соціумі як натхнена, переконлива харизматична особистість. Щирість екзистенціально-комунікативного харизматика може доповнюватися іронією та самоіронією, яка є вираженням внутрішньої свободи людини та прийняття себе. Щира іронія та самоіронія, є джерелом харизматичної чарівності, вона руйнує пафос ідеалізації, відкриваючи харизматика як живу людину із власними переживаннями та душевними колізіями. Підкреслюючи об'єднуючий аспект іронії, А. Бергсон відзначає, що: «яким би щирим не був сміх, він завжди таїть у собі думку про угоду, я сказав би навіть – майже про змову з іншими сміливими особами» (Bergson 2014, с. 1). Дійсно, іронія та самоіронія відкривають серця людей, створюють можливість для об'єднання, партнерства, дружби, любові. Іронія є неодмінно харизматичною рисою особистості, що викликає взаємну симпатію та створює атмосферу довіри, легкості, душевності у людській комунікації.

Відкритість до діалогу у екзистенціально-комунікативній харизмі людини виражається у баченні особистісного потенціалу Іншого, що дозволяє актуалізувати його харизму, а також надихати на цілісний розвиток й творчу реалізацію у житті. За цих умов виникає глибинно-ціннісний, світоглядний, гуманістичний діалог, у якому реалізується Буберівське бачення вищого «Ти» у Іншому, що уможливує їх співтворчі відносини у соціумі, тому що «у кожному Ти ми звертаємось до Вічного Ти» (Buber 2010, с. 2). Відкритість екзистенціально-комунікативної харизми до діалогу дозволяє особистості розкрити зосереджений стиль харизми і бути присутнім, а отже «щомиті усвідомлювати те, що відбувається, і вникати в його сутність» (Cabane 2013, с. 21–22).

Екзистенціально-комунікативна харизма дозволяє людині бачити у послідовниках не власних клонів, а творчо актуалізувати їх особистісні прояви. Це є характерною ознакою дійсного соціального партнерства, що є заснованим на красі міжособистісних взаємин людей, «які здатні від субординації перейти до координації» (Крилова 2019, с. 421). Дійсне соціальне партнерство, на думку С. Крилової, уможливує розвиток відкритого суспільства,

у якому «особистість, яка має свою справу, розвиває та вдосконалює її, відкрита до співпраці з Іншим, який теж має максимальну соціальну реалізацію і налаштований на розвиток суспільства через розвиток власної справи» (Крилова 2019, с. 420–421).

О. Ф. Кабейн осмислює надихаючий стиль харизми, що «вимагає сміливого бачення, яке супроводжується абсолютною переконаністю; воно змушує людей у щось вірити та бути частиною такого бачення» (Cabane 2013, с. 286). Екзистенціально-комунікативна харизма соціальної групи виникає в результаті бачення загальної місії та співтворчої взаємодії

у процесі служіння їй. За умови щирої залученості у цю взаємодію всіх учасників групи, кожен з них реалізує потенціал власної індивідуальної харизми, розвиваючи та підсилюючи харизму соціальної групи.

Можна зробити висновок, що екзистенціально-комунікативна харизма людини – це завжди конструктивна харизма, що актуалізує харизму Інших. Це означає створення конструктивної світоглядної та екзистенціальної синергії через відкриту діалогічну співтворчість із групою послідовників, натхнених особистістю лідера та виникнення загальної харизми соціальної групи.

Список використаних джерел:

1. Bergson H. (2014). *Laughter: An Essay On The Meaning Of The Comic* USA, Connecticut: Martino fine books. 208 p.
2. Buber M. (2010). *I and Thou*. Eastford : Martino Publishing, 2010. 32 p.
3. Вебер М. (2016). Господарство і суспільство: нариси розуміючої соціології. Том 1. Соціологія. URL: <https://coollib.com/b/392288-maks-veber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayushey-sotsiologii/read> (дата звернення 05.03.2023)
4. Cabane Olivia Fox. *The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism*. London : Portfolio, 2013. 272 p.
5. Крилова (Світла) В.О. (2022). Світогляд харизматичної людини. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 39, С. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.5> (дата звернення 19.03.2023)
6. Крилова (Світла) В. О. (2022). Харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність: метаантропологічний аналіз. *Культурологічний альманах*. Вип. 3, С. 131-136. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.18> (дата звернення 25.03.2023)
7. Крилова С. А. (2019). *Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу: монографія*. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Київ : КНТ. 563 с.
8. Хамітов Н.В., Крилова С.А. (2022). *Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія*. Київ : КНТ. 295 с.
9. Хамітов Н. В., Крилова С. А. (2018). *Філософський словник: людина і світ*. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 394 с.
10. Fromm E. (2006). *The art of loving*. USA, New York: Harper Perennial Modern Classics. 180 p.

References:

1. Bergson H. (2014). *Laughter: An Essay On The Meaning Of The Comic* [Laughter: An Essay On The Meaning Of The Comic]. USA, Connecticut: Martino fine books. 208 p. [in English].
2. Buber M. (2010). *I and Thou* [I and Thou]. Eastford: Martino Publishing, 32 p. [in English].
3. Weber M. (2016). *Gospodarstvo i suspilstvo. Narisy rozumiuchoi sotsiologii. Tom 1. Sotsiologhiia* [Economy and society: essays of understanding sociology. Volume 1. Sociology]. Retrieved from <https://coollib.com/b/392288-maks-veber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayushey-sotsiologii/read> [in Russian].
4. Cabane Olivia Fox. (2013). *The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism* [The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism]. London : Portfolio, 272 p. [in English].
5. Krylova (Svitla) V. O. (2022). *Cvitohliad kharyzmatychnoi liudyny* [The worldview of a charismatic person]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii* Vyp. 39. С. 28-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.5> [in Ukrainian].
6. Krylova (Svitla) V. O. (2022). *Kharyzma liudyny yak dukhovno-dushevna ta tilesna tsilisnist: metaantropologichnyi analiz* [Charisma of a man as spiritual-soulful integrity: metanthropological analysis]. *Kulturolohichnyi almanakh*. 2022. Vyp. 3. С. 131–136. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.18> [in Ukrainian].

7. Krylova S. A. (2019). *Krasa liudyny v zhyttievykh praktykakh kultury. Dosvid sotsialnoi ta kulturnoi metaantropolohii i androhin-analizu: monohrafiia. Vydannia 2-e, pereroblene i dopovnene* [The beauty of a man in life practices of culture. The experience of social and cultural metaanthropology and androgin-analyses: monography. 2-nd edition]. Kyiv : KNT, 563 s. [in Ukrainian].
8. Khamitov N. V., Krylova S. A. (2022). *Liudyna i kultura. Slovnyk. Filosofska antropolohiia. Filosofiiia kultury. Kulturolohiia* [The man and culture. Dictionary. Philosophical anthropology. Philosophy of culture. Culturology]. Kyiv : KNT, 295 c. [in Ukrainian].
9. Khamitov N. V., Krylova S. A. *Filosofskyi slovnyk: liudyna i svit. 2-e vydannia, vypravlene i dopovnene*. Kyiv : KNT, 2018. 394 s. [in Ukrainian].
10. Fromm E. (2006). *The art of loving* [The art of loving]. USA, New York: Harper Perennial Modern Classics, 180 p. [in English].